
* *
* *
* xxxxx परिशिष्टे xxxxx *
* *
* *

परिशिष्ट १

महानुभावीय व्याकरणकार

<u>व्याकरणकाराचे नांव</u>	<u>व्याकरणग्रंथ</u>
१. पं. कवीश्वर व्यास	
उर्फ भास्करभट्ट बोरीकर	महाराष्ट्र भाषाभाष्य अथवा सुभाष्य अथवा भाषाघोष अथवा भाषा निबंध व्याकरण ॥ अनुपलब्ध ॥
२. पं. आनेराज व्यास/बास	
उर्फ गोपाळपंडित-अनंतपंडित	लक्षणरत्नाकर
३. पं. भीष्माचार्य	१. नामविभक्ती २. पंचवार्तिक
४. पं. विश्वनाथ वर्धनस्थ बीडकर	ध्यानामृतस्तोत्र

परिशिष्ट - 2

पं. भीष्माचार्याचि लेखन

पं. भीष्माचार्याच्या एकोणतीस ग्रंथांपैकी संशोधन करताना उपलब्ध झालेली त्यांच्या ग्रंथांची नावे -

१. लक्षणरत्नाकर भाष्य
२. दिनकर प्रबंध
३. दत्तात्रय प्रबंध
४. धाराबिंब संज्ञिक
५. महाराष्ट्र सुबोधिनी
६. "धनंजयकोशा"वरील टीका
७. "अंताक्षरी"वरील टीका
८. ऋद्धिपूर महात्म्य
९. श्री चक्रधरस्तोत्र
१०. मार्गमंजिरीस्तोत्र
११. मार्गप्रभाकर
१२. गद्यराज
१३. लक्षणसारोद्धार
१४. सिध्दांतसार
१५. पदार्थदीपिका
१६. निरुक्त प्रकरणवश
१७. नामविभक्ती
१८. पंचवार्तिक
१९. मूर्तीज्ञान
२०. मुक्तामाला
२१. नाममाला
२२. स्मरणमाला
२३. प्रसादमाला
२४. सुभाषिते.

- वाकम-दिग्माची गोष्ट -

एक गडी एका यजमानाजवळ चाकरीस राहिला. तो केवळ नांवाचा मात्र गडी होता. घन्याच्या नांवाची देखील चौकशी करण्याची त्यास जरूरी वाटली नाही, इतका तो अडाणी होता. एके दिवशी त्याच्या यजमानाने त्याला आपल्याबरोबर घेतले व यजमान घोड्यावर बसून आणि तो गडी पायी, अशा रितीने ते चालले. यजमानास जावयाचे तेथे गेल्यावर यजमानाने घोड्याचा लगाम त्या गड्याच्या हाती देऊन, त्यास रस्त्यावर उभे राहण्यास सांगितले, आणि आपण दुसरीकडे गेला. इतक्यांत समोरून एक उंट आला व त्यामुळे घोडे बुजले आणि त्या गड्याच्या हातून निसटले. लगाम मात्र त्याच्या हाती राहिला. गड्याला यजमानाचे, उंटाचे घोड्याचे आणि लगामाचेही नांव माहित नसल्यामुळे, त्याने जवळ असलेल्या एका मनुष्याबरोबर यजमानास निरोप पाठविला की, ऐला सांग, पैला वाकम आले. दिग्म गेले. आणि ठीकटवळे हाती राहिले.

ही वाकम-दिग्माची गोष्ट उदाहरणार्थ "पंचवार्त्तिकां"त आलेली आहे. त्याचा आशय मनुष्यास योग्य भाषाज्ञान नसले म्हणजे त्याची जशी "वाकम-दिग्माची परि" अवस्था होते, हे सांगण्याचा आहे.

ऐला - अलीकडचा (गृहस्थ)
 वाकम - वांकडा (उंट)
 ठीकटवळे - लगाम

पैला - पलीकडचा (यजमान)
 दीग्म - घोडा

याप्रमाणे वरील शब्दांचे अर्थ आहेत.

- प्रास्ताविक दोन शब्द -

" न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते. "

हया भगवंतोवितवर विचार केला असतां निर्विवाद सिद्ध होते की, ज्ञान हे मनुष्याचे परम ध्येय आहे. ते (ज्ञान) शास्त्र द्वारा आणि शास्त्रावगम वाणी द्वारा होऊं शकतें, करितां वाणी-संस्कार होणे क्रमप्राप्त आहे असे म्हणणे वावगे होणार नाही. म्हणूनच शाकटायन, गार्ग्य, शाकल्य, पाणिनि, कात्यायन, पतंजलि, यास्क, आदि महर्षींनी आद्य संस्कृत भाषेचे व्याकरण निर्माण केले होते. त्यांचेच अनुसरण करून महाराष्ट्र-भाषाभिमानी श्रीभीष्माचार्य महानुभाव यांनी आपल्या पवित्र महाराष्ट्र भाषेवर "पंचवार्तिक" नांवाचा हा व्याकरण ग्रंथ 13 व्या शतकांत लिहिला आहे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रच्छन्न दशेत आधुनिक बहुजन समाजाची समजूत होती की, इंग्रजी शिकवणीनेच मराठी भाषेचे व्याकरण संस्कार करण्यांत आले. परंतु शनैः शनैः ह्या समजूतीचा -हास होत चालला आहे.

पट्टा-पुरातत्त्व जिज्ञासु कै. वि. ल. भावे हे सदर ग्रंथाची प्राचीन हस्तलिखित प्रत पाहून आपल्या महाराष्ट्र-सारस्वताच्या तृतीयावृत्तीच्या 210 पृष्ठावर लिहितात की, "हे ग्रंथ पाहिले असतां इंग्रजी अंमलामुळे व अंमलानंतर मराठी भाषेला कोश-व्याकरणादि संस्कार घडले अशी समजूत साफ सोडून देणे भाग आहे. "

कै. भाव्यांच्या या लेखावरून स्पष्ट होत आहे की, डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर अम. अ. पी. एच. डी. यांनी जे आपल्या महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाच्या 17 व्या भागाच्या 281 पृष्ठावर फडके गंगाधर शास्त्री यांना "आद्य मराठी व्याकरणकर्ते" असे लिहिले ते अगदी विचारणीय आहे. समालोचनात्मक दृष्टीने पाहतां, श्री भीष्माचार्यांचे आद्य मराठी व्याकरणकर्ते असे म्हणणे अतिशयोक्ति कोटीत जाणार नाही.

कै. लो. टिळक यांनी केसरीचे उपसंपादक दत्तोपंत लिमये यांस आद्य मराठी व्याकरण म्हणून सदर ग्रंथाची प्रत लिहावयास सांगितली होती, परंतु आमच्या प्राचीन रहस्यागोप्याभिमानी महंतांनी ग्रंथान्तर्गत ब्रह्मविद्यासूत्रांची उदाहरणे सांगण्याचे नाकारल्यामुळे केवळ निरुदाहरण प्रतच त्यांनी केली. ही अपूर्ण म्हणून लोकमान्यांनी छपीली नाही. ही प्रत सद्यः भाव्यांच्या आश्रमांत विद्यमान आहे. अस्तु.

ग्रंथकर्त्याचे जन्म (पं. भीष्माचार्यांचे) सारस्वत ब्राह्मण कुळांत असून काशी ही यांची जन्मभूमि होती. यांच्या पित्याचे नांव विश्वेश्वराचार्य होते. यांच्या कुळ परंपरेत विद्यादेवीची सेवा निरंतर होत असल्यामुळे तिच्या प्रसादाने आचार्य ही उपाधि कुलगत होती. हे बालक असतानांच यांचे पिता योगक्षेम वृत्ति करितां देवगिरी येथे रामदेव राजाचे प्रधान क्षेमाद्रिपंत उर्फ हेमाडपंत यांच्याजवळ सहकुटुंब येऊन राहिले. हेमाद्रिपंत उर्फ हेमाडपंत बहुश्रुत विद्वान असल्यामुळे त्यांच्या संनिधिस अनेक पण्डित राहत असत, त्यांपैकी पंडित बोपदेवाजवळ विश्वेश्वराचार्यांनी आपल्या भीष्मास विद्याध्ययनासाठी ठेविले. "पण्डिता" पासूनच भीष्म हे

आचार्य कोटीत मणले केले. पण्डित बोपदेवाने श्री चक्रधर शिष्य विप्रनागदेवापासून परमेश्वर मंत्राची दीक्षा घेतली. पुढे कांही दिवसानंतर यांनी महात्मपंथाचे अनुसरण करून ज्ञानवृद्ध श्री न्याय व्यासापासून संन्यास आश्रम स्वीकार केले. असा यांचा इतिवृत्त गुरुपरंपरेने ऐकत आहो. स्वतः त्यांनीही स्वकृत "मुक्तमाला" ग्रंथात आपला थोडासा परिचय दिला आहे.

"विप्रनागनाथाः मुनिनागदेवेः दृढाविले भावेः ज्ञानरोपां ॥२२१॥ विप्रे नागदेवेः मुनि बोपदेवांः हाच ज्ञान ठेवाः निरौपला ॥२२२॥ बोपदेवा मुखेः मज पै श्रवणः जाले हे गहनः ज्ञान मायेः ॥२२३॥ कै. भाव्यांनी महाराष्ट्र सारस्वतांत चौदाव्या शताब्दीत आद्य भीष्माचार्यांचा उल्लेख केला आहे. परंतु तो असंगत आहे. कारण आचार्य रामदेवाचे समकालीन होत, आणि रामदेव राजा १३ व्या शतकांत विद्यमान होता. त्याचा राज्य गेल्याचा काळ एका महानुभावीय जुनी पोथीवर दिला आहे :-

"शाके सप्त शशि द्विभू परिमिते संवत्सरे मन्मथे।

मासे फाल्गुनिके तिथौ प्रतिपदे शुक्ले च मन्दे दिने।।

म्लेच्छे शास्त अलावदीत रिपुणा भद्रो गृहीतस्तथा।

श्रीमत् देवगिरौ स्थितस्य नृपते रामस्य राज्यं गतम्।।

यावरून १३ वी शताब्दीत आचार्यांचा विद्यमान काळ ठरतो. महात्मपंथात आल्यावर आचार्यांनी ग्रंथकर्तृत्वाकडे अतिशय प्रवृत्ति झाली. संप्रत यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाकडे संबंध ठेवणारे गद्यराज स्तोत्र (), मार्ग प्रभाकर, निरुवत, मुक्तमाला, नाममाला, अवतारमाला सुभाषितांतागरी टीका, लक्ष्मणारत्नाकर टीका, गीतगोविन्द टीका, संकेतभाष्य (), आदि मराठी ग्रंथ आणि सिध्दांतपताका, दिनकर प्रबंध, पदार्थदीपिका आदि संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध आहेत. या ग्रंथावरून यांची बहुश्रुतता, उत्साहप्रियता आणि ग्रंथ कर्तृत्वशक्ति किती होती याची कल्पना पुरातत्त्वविज्ञानीच करावी. पुढेही यांच्या गादीप्रतिष्ठेवर प्रतिष्ठित पुरुषांचीही ग्रंथकर्तृत्वाकडे ओढ अधिकच राहिली. प्रस्तुत ग्रंथावरून दिसून येते की, आचार्यांची श्री चक्रधरोपदिष्ट ब्रह्मविद्या तत्त्वामध्येही विशेष निपुणता होती. यांनी सूत्रांचे पर्यालोचन अतिसूक्ष्म दृष्टीने केले होते. महाराष्ट्र भाषेचे याथातथ्य कायम राहून महात्मजनांस ब्रह्मतत्त्वाचे यथार्थतः ज्ञान होत रहावे, आणि शिक्षण परिपाटी योग्य रीतीने चालत रहावी या उद्देशानेच लेखकाने प्रस्तुत ग्रंथ लिहिण्याचे श्रम घेतले असावेत. म्हणूनच उदाहरणाकरिता ब्रह्मविद्यांतर्गत सूत्रच यांनी घेतले आहेत.

सदर ग्रंथात सूत्रलक्षण, सूत्रप्रकृतिलक्षण, सूत्रकारक लक्षण, सूत्रव्याख्यान लक्षण हे चार अंश आचार्यांच्या कल्पनेचे आहेत. आणि पंचम सूत्रस्वरूप लक्षणांतील ३२ लक्षणांची कल्पना पारमांडल्यान्नाय संचालक पंडित उर्फ अनंत मुनि व्यास यांनी केली होती, त्या बत्तीस लक्षणांवर आचार्यांनी लक्षणारत्नाकर नांवाची विस्तृत टीका स्वतंत्र रूपाने लिहून त्यांचा सारगर्भितार्थ सूत्रस्वरूप लक्षणांत जोडला आहे. यांच्या सूत्र

लक्षणांत आणि वैयाकरणांच्या 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारपद्विश्वतो मुखम्। अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्र विदो विदुः' या सूत्र लक्षणांत कांहीच भेद नाही. नामांत आणि क्रियेत जे द्विवचन दिले आहे ते संस्कृताचे अनुकरण मात्र आहे. परंतु चालू मराठी भाषेत द्विवचनांचा उपयोग उघड रीतीने कोठेही आढळत नाही. कृदन्ती आणि तद्धिदती प्रत्यय, समास आणि संधि यांचे स्वतंत्र प्रकरणरूपाने वर्णन न करून गौण रूपाने केले आहे, कारकांचे वर्णन वैयाकरणांस अनुसरून आहे, सूत्र प्रकृतिचे दहाही प्रकार वैयाकरणांचे घेतले खरे, परंतु त्यांचे बहुतेक लक्षण वैयाकरणांहून भिन्न आहेत. याप्रमाणे यांनी वैयाकरणांस अनुसरूनहि क्वचित् स्वातंत्र्य दाखविले आहे. वचन, वाक्य, प्रकरण, महावाक्य, पैडी, यांची कल्पना केवळ स्वतंत्र आहे. क्रियापदांचे वर्णन संक्षेप रूपाने केले आहे. किंबहुना आचार्यांनी या व्याकरणाद्वारे महाराष्ट्र भाषेने संस्कृताची जेष्ठात्मजा ठरवून दिली आहे. अहह, हे किती महाराष्ट्र भाषेचे पक्षाभिमानाचे होते, व ब्रह्मविद्या शास्त्रांत यांची केवढी साभिनिवेश दृष्टि होती, हे निरपेक्ष बुद्धीच्या वाचकांच्या लक्षांत येईलच. याचप्रमाणे यांचे कृतिजन्य ग्रंथ अगदी पाहण्यासारखे आहेत.

सदर ग्रंथाच्या ब-याच जुन्या प्रत्यांवर अनेक ठिकाणी निरनिराळे पाठभेद होते, त्या सर्वांची एकवाक्यता करून ही प्रत लिहिली आहे.

"आद्य मराठी व्याकरण" म्हणून हा ग्रंथ महाराष्ट्रभाषारसिकांच्या सेवेत भेट या नात्याने सादर उपस्थित करित आहो. आशा आहे की, रसिक वाचक निरपेक्ष बुद्धीने आचार्यांच्या विद्वत्तेची समालोचना करतील.

संस्थान श्री देवदेवेश्वर

माहूर

श्री दत्तराज महानुभाव

श्री चक्रधरः शरणम्

- पंचवार्तिक -

प्रतिज्ञा :- सूत्रलक्षणमेवं च सूत्रप्रकृतिलक्षणम्।
 सूत्रकारकमेवं च सूत्रव्याख्यानलक्षणम् ॥ १ ॥
 सूत्रस्वरूपमेवं च कथितं शास्त्रवेदिभिः।
 पंचवार्तिकमेतद्यः पठेत स पण्डितो भवेत् ॥ २ ॥

१. सूत्र लक्षण

आतां प्रतिज्ञेसि अनुसरोनि प्रथम "सूत्रलक्षण" सांगित्ताएः ---

अल्पाक्षरे असंतदिग्धे सारवंते विश्वतोमुखे सार्थके निर्दोषे जेही प्रयोगे अर्थज्ञानु सूत्रिजे (मुद्रिजे) तेआ प्रयोगाते सूत्र ऐसे भाणिजे.

तेआं सूत्रांचे च्या-ही भेद (१) वचन (२) वाक्य (३) प्रकरण (४) महावाक्य.

तीनि पदांचे सूत्र ते वचन बोलिजे. सा वचनांचे सूत्र ते वाक्य बोलिजे. बारा वाक्यांचे सूत्र ते प्रकरण बोलिजे. बारा प्रकरणांचे सूत्र ते महावाक्य बोलिजे.

तेचि केवी ? ना -- भाष्यकारे भाणितले : --- "एके दो शब्दे आचारा विचाराचा निर्वच कीजे ते वचन बोलिजे : दो चौ वचनांचा समुच्चयो ते वाक्य बोलिजे : सातां पांचा वाक्यांचा मेळावा ते प्रकरण बोलिजे : सातां पांचा प्रकरणांचा बांधा ते महावाक्य बोलिजे : शब्दे भणजे पदे.

आतां वचनांचे भेद सांगता असीजे. वचनांचे तीन भेद. (१) एका पदांचे वचन (२) दोनि पदांचे वचन, (३) तीन पदांचे वचन. "कृपाळू" "निरालंबी" एवमादिके सूत्रे एकपदी वचनांची उदाहरणे जानिजेति. " आनंद तो " "ब्रह्म तो " "आत्मज्ञानं मोक्ष " एवमादिके द्विपदी वचनांची उदाहरणे जानिजेति. " जो जन्मक्षेपी " "आनंद शब्दे ईश्वरु बोलिजे " एवमादिके सूत्रे त्रिपदी वचनांची उदाहरणे जानिजेति.

१. वचन विचार -- पदे व पदभेद

वचन प्रत्यभिज्ञा पद ओळखी वांचोनि न होएचि भणोनि आधी पद ओळखी होआवीचि लागे.

तियेचि पदे, सलिंग, अलिंग, क्रिया, ऐसी त्रिविधे असति.

जातिद्योतक होओनि अत्याज्य ते लिंग तेने मुक्ति ते सलिंग, लिंगाचिये तीन भेद असति.

(१) पुल्लिंग, (२) स्त्रीलिंग, (३) नपुंसकलिंग. यथा: -- देव, देवी, दैव एवमादि.

सलिंग पदांचिये तीन वचने असति (१) एकवचन (२) द्विवचन (३) बहुवचन यथा: -- "देव

आला" एथ एकत्व असे भण्णीनि एकवचन, "देव आले" एथ द्वित्व बहुत्व असे भण्णीनि द्विवचन बहुवचन, तेचि द्वित्व बहुत्व प्रकरण वशे जानिजे, "देवी आली" एथ एकत्व असे भण्णीनि एकवचन, "देविआ आलिआ" एथ द्वित्व बहुत्व असे भण्णीनि द्विवचन, बहुवचन, तेचि द्वित्व बहुत्व प्रकरण वंशे जानिजे, "देवउदेले" एथ एकत्व असे भण्णीनि एकवचन, "देवे उदैली" एथ बहुत्व असे भण्णीनि द्विवचन, तेचि द्वित्व बहुत्व प्रकरण वशे जानिजे.

तियेचि सलिंग पदे द्विविधे. (1) नाम, (2) सर्वनाम, तियेची यथासम्भव द्विविधे, (1) केवळ, (2) संयुक्त.

एकचि पद ते "केवळ" पद. दो कां बहुतां पदांचा एकी अर्था मेळावा ते "संयुक्त" पद. "परमेश्वर एकु आति" इये सूत्री "एकु" हे सर्वनाम केवळ पद, आन "परमेश्वर" हे संयुक्त (परम+ईश्वर) पद.

इये दोनि पदी सातीही विभक्ति आ वर्तति असति. "एकां प्रेम संचरति" एथ "एकां" इये केवळ पदी द्वितीया, आन "परमेश्वराते चिंतिता परमेश्वरा सारिखा होए" एथ "परमेश्वराते" इये संयुक्तपदी द्वितीया. एवमादि साती विभक्तिआंची उदाहरणे जानिजेति.

(अ) केवल पदे कृदन्ती प्रत्यय करीनि कां तद्धिती प्रत्यय करीनी सिध्द होताति. भण्णीनि प्रसंगवशे कृदन्ती प्रत्यय आन तद्धिती प्रत्यय निरूपजिताए.

कृदन्ती प्रत्यये

कृदन्ती प्रत्यये धातु पासौनि होताति.

- अ) जीवु, हर, देव, जय, प्रवाह, त्यागु, विभागु, प्रसाद, भाव, संचय, रोग, प्रपंचु, मंत्र, इन्द्र, चन्द्र.
- अक) कारक, बाधक, साधक, शोधकु, वेधकु, भजकु, जनक, रक्षक, पालक, स्थापक, बोधकु, हिंसकु, घातक, व्यापकु, ज्ञानकु, द्रकवकु.
- अन) स्थान, पचन, पावन, दान, मान, पान, ज्ञान, ध्यान, पतन, करण, कारण, वचन.
- अना) प्रार्थना, रचना, वेदना.
- इन्) अनुयायी, शोषशायी, अर्थी, आकांक्षी.
- उ) भिक्षु, जिज्ञासु
- तु) दाता, ज्ञाता, भोक्ता, वक्ता, कर्ता, नियन्ता.
- ति) भक्ति, मुक्ति, शक्ति, उक्ति, प्रीति, सृष्टि, गति, रति, मति, बुद्धी, विकृति, प्रकृति, प्राप्ति.
- त्र) शास्त्र, पात्र, स्तोत्र.
- त) आप्त, प्राप्त, कृत, पतित, रचित, व्याप्त.
- य) कार्य, त्याज्य, भज्य, वंद्य, पूज्य, खाद्य, पेय, चोक्ष्य, लेह्य, भोज्य.

- मान) यजमान.
 अनीय) करणीय.
 तव्य) दातव्य, कर्तव्य.
 वर) ईश्वर

एवमादिके सोदाहरण कृदन्ती प्रत्यये जानिजे.

तद्धिती प्रत्यये

तद्धि ती प्रत्यये नामापासीनि होताति.

- भावी ता. प्रसन्नता, देवता, एकता.
 त्व. देवत्व, तिर्यक्त्व, नित्यत्व, व्यापकत्व, मनुष्यत्व.
 य. धैर्य, पात्त्रित्य, ऐश्वर्य, सौंदर्य, औदार्य, लावण्य, सौभाग्य.
 ता. जनता
 आलु. दयालु, श्रद्धालु, कृपालु.
 मत्. भक्तिमान्, बुद्धिमान्, मतिमान्, श्रद्धावान्, ज्ञानवान्, विद्यावान्.
 मात्र. पुरुषमात्र
 इन्. ज्ञानी, प्रमादी, अभिमानी.
 धा. अष्टधा, द्विधा.
 तर. शुभतर, साधुतर, शुक्लतर.
 तम्. शुभतम, साधुतम, शुक्लतम.
 वत्. अमृतवत्.
 क. आत्मक, भिक्षुक.
 अ. वासुदेव, शांभव, पांडव, कौरव, राघव, गौरव, लाघव, दैव.
 य. दैत्य, आदित्य.
 इक. कायिक, वाचिक, मानसिक.

एवमादिके सोदाहरण तद्धिती प्रत्यय जानिजे.

(आ) संयुक्त पदे समार्षे करौनि कां संधिकरौनि सिद्ध होताति भणौनि समान आन संधि निरुपिजताए.

- समास -

समासाचिंये च्या-ही भेद असति. 1. अव्ययीभाव, 2. तत्पुरुष, 3. बहुव्रीहि, 4. द्वन्द्व.

1. जेथ पूर्वपदाचा अर्थ प्रधानु असे ते आते "अव्ययीभाव" भणजे. "यथोचित", "यथाशक्ति" एवमादि शब्दी अव्ययीभाव समास जानिजे.
2. जेथ उतरपदाचा अर्थ प्रधानु असे ते आते "तत्पुरुष" भणजे. तोचि तत्पुरुष विविध जानिजे.
 - (1) विभक्ति तत्पुरुष, (2) कर्मधारय, (3) द्विगु.
 - (1) सर्वशक्तियुक्त, एतत्सहित, जीवप्रपंचाव्यतिरिक्त, परमेश्वरप्रवृत्ति, मायावेष, एवमादि प्रयोगी विभक्ति तत्पुरुष जानिजे.
 - (2) परमेश्वर, महावाक्य, महाराज, बद्धमुक्त, इये प्रयोगी कर्मधारय जानिजे.
 - (3) त्रिभुवन, अष्टांग, एवमादि प्रयोगी द्विगु समास जानिजे.
3. जेथ अन्य पदार्थ प्रधानु असे ते आते "बहुव्रीहि" समास भणजे. "अनंत शक्ति परमेश्वर", "पीतांबरि हरि" एवमादि प्रयोगी बहुव्रीहि समास जानिजे.
4. जेथ उभय पदांचा अर्थ प्रधानु असे ते आते द्वन्द्व समास भणजे. "सच्चिदानंद" "हरिहरब्रह्मा", "जीवप्रपंच", एथ द्वन्द्व समास जानिजे.

इये द्वंद्व समासी कवन पूर्व योजिजे आन कवन पद पश्चात् योजिजे ययाचे ही नियम असति.

तियेची ऐसी: -- (1) "पूज्यपद पूर्व योजिजे" (2) "इकारान्त आन उकारान्त शब्द पूर्व योजिजे." (3) आन अल्पस्वर शब्द पूर्व योजिजे.

"सच्चिदानंद" येथ "सत्" पूज्य असे भणौनि ते आते पूर्व योजिले असे, "हरिहरब्रह्मा" एथ हरि शब्द इकारान्त असे भणौनि ते आते पूर्व योजिले असे, "जीवप्रपंच" एथ जीव-शब्द अल्पस्वर असे भणौनि ते आते पूर्व योजिले असे.

एवं समास जानिजे.

- संधि -

इ - भिन्न स्वरवर्ण पुढे असतां मागील "इ" "य" त्वाते पावे.

यथा : -- आदि + अन्ती = आद्यन्ती.

उ - भिन्न स्वरवर्ण पुढे असतां मागील "उ" "व" त्वाते पावे.

यथा : -- तालु + ओष्ठ = ताल्वोष्ठ.

अ - पुढे इ असतां दोन मिळौनि "ए" कार होए.

यथा : -- परम + ईश्वर = परमेश्वर

अ पुढे उ असतां दोनि मिळौनि "ओ" कार होए.

यथा : -- फल + उपभोग = फलोपभोग

अ पुढे ऋ असतां दोनि मिळौनि "अर्" होए.

यथा : -- राज + ऋषि = राजर्षि.

अ पुढे अ असतां दोनि मिळौनि दीर्घ "आ" होए.

यथा : -- विद्या + आनंद = विद्यानन्द.

इ पुढे इ असतां दोनि मिळौनि दीर्घ "ई" होए.

यथा : -- कवि + ईश्वर = कवीश्वर

उ पुढे उ असतां दोनि मिळौनि दीर्घ "ऊ" होए.

यथा : -- वस्तु + उपदेश = वस्तूपदेश

पदान्तीचे आ "त" कारासि "द"कार होए. ह, य, व, र, ग, घ, ज, झ, ड, ढ, द, ध, न, ब, भ, आन स्वर पुढे असता.

यथा : -- चित्+आनंद = चिदानन्द, चरेत्+भैक्ष्यम् = चरेन्दैक्ष्यम्, यत् + दृक्ष्यते = यद्दृश्यते.

इकारादिस्वरोत्तरील विसर्ग रेफाते पावे, स्वर आन ग, घ, ङ, ज, झ, ड, ढ, ण, द, ध, न, ब, भ, म, य, र, ल, व, ह पुढे असतो

यथा : -- प्रकृतिः + अहम् = प्रकृतिरहम्, जिज्ञासुः + उत्तम = जिज्ञासुरुत्तमः

अकारोत्तरवर्ति विसर्ग "ओ" त्वाते पावे. अ स्वर अ, न, ग, घ, ङ, ज, झ, ड, ढ, ण, द, ध, न, ब, भ, म, य, र, ल, व, ह पुढे असतां.

यथा : -- विरागः + वैराग्यम् = विरागोवैराग्यम्, तमः + निमग्नः = तमोनिमग्नः, समर्थः + धर्ममु = समर्थोर्मर्मु.

पुढे त, थ असतां विसर्ग "स" काराते पावे.

यथा : -- रजः + तम = रजस्तम.

एवं संधी जन्तावी.

सिध्दनामे कांई विशेषणें असति, आन कांई विशेष्ये असति, आन सर्वनामे केवळ विशेषणचि असति.

आता अलिंगपदं सांगित्ताए. लिंग रहिते तिये अलिंगे तियेचि अव्यये चि, की¹, की², गा, आन, जरि, तरि, परि, मग, के, कां, एवमादिके अव्यये जानिजति.

1. "की" निश्चयवाचक यथा: "तुम्हां बोध आन बोधशक्ति ते येथौनिचि की गाः"

2. "की" अथवा वाचकयथा: "भक्तभेदे अनुभवी की अभेदे अनुभवि".

- क्रियापदे -

आतां क्रियापदे सांगता असीजे. क्रिया तिया द्विविधा सलिंगा आन अलिंगा. गेला, गेली, गेले, एवमादि क्रिया सलिंगा बोलिजेति. आति, नाही, होए, न होए, एवमादि क्रिया अलिंगा बोलिजेति.

सर्वाही क्रिया भूत, भविष्य, वर्तमान, इये कळी वर्तति. यावेगळे प्रेरणा, आशंसा, प्रार्थना, आन आशीर्वाद अर्थी ही प्रयोगे असति, तिये भविष्यान्तर्गत जानिजेति.

क्रियेच्ये तीन वचने असति. आन तीन पुरुषे असति. एकवचन, द्विवचन, बहुवचन, प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष, उत्तम पुरुष, इये अनुक्रमे वचन पुरुष जानिजेति. "तो जातो" एथ प्रथम पुरुष जानिजे, "तु जात असि" एथ मध्यम पुरुष, "मी जातो" एथ उत्तम पुरुष जानिजे.

एकी क्रिया सकर्मका आन एकी अकर्मका.

जिये क्रियेचा फळ आन व्यापार भिन्न भिन्न स्थळी वर्तति असति तिये क्रियेते सकर्मक क्रिया भाणिजे.

जिये क्रियेचा फळ आन व्यापार एकी स्थळीचि असति तिये क्रियेते अकर्मक क्रिया भाणिजे.

क्रियापदांचे तीन प्रयोग असति. क्वचित् कर्मणि, क्वचित् कर्तरि, आन क्वचित् भावे.

जेथ क्रिया कर्मानुसार असति तेथ ते आते कर्मणि प्रयोग भाणिजे.

यथा : -- "पुरुषे धर्माधरु दीजे."

जिये प्रयोगी क्रिया कर्तानुसार असति ते आते कर्तरि प्रयोग भाणिजे.

यथा : -- "सृष्टिमध्ये परमेश्वर अवतरति" "परमेश्वर जीवांते उद्धारिती."

जिये प्रयोगी क्रिया केवळ क्रिया द्योतनार्थ असति ते आते भावे प्रयोग भाणिजे.

यथा : -- "जीतेनि मृताचा धर्मी वर्तवि."

एवं वचन निर्वचन.

(2) वाक्य विचार

आतां वाक्यांचे भेद सांगता असीजे.

वाक्याचे 15 भेद. (1) चौ पदांचे वाक्य (2) पांचा पदांचे वाक्य (3) सा पदांचे वाक्य (4) साता पदांचे वाक्य (5) आठा पदांचे वाक्य (6) नवा पदांचे वाक्य (7) दहा पदांचे वाक्य (8) अकरा पदांचे वाक्य (9) बारा पदांचे वाक्य (10) तेरा पदांचे वाक्य (11) चौदा पदांचे वाक्य (12) पंधरा पदांचे वाक्य (13) सोळा पदांचे वाक्य (14) सतरा पदांचे वाक्य (15) अठरा पदांचे वाक्य.

इयेची उदाहरणे अनुक्रमे चि जानिजे.

- (1) "कृतयुगी आत्मोपास्ति हा धर्म".¹
- (2) "मग एकु अनुसरति एकु नानुसरति."
- (3) "जड अजड चिज्जड एवं विविध माया."
- (4) "जीव प्रपंच व्यतिरिक्त सच्चिदानंद-स्वरूप परमेश्वरु एकु आति तो सर्वशक्तियुक्त."
- (5) "या परि योग्य होए ते आसि परमेश्वरु सामान्य ज्ञान-दान करीति."
- (6) "नित्य केवळ अनाद्याविद्यायुक्त एकु आति ते जीवशब्दे बोलिजे."
- (7) "नित्यत्व व्यापकत्व सर्वातीतत्व सर्वकर्तृत्व सर्वसाक्षित्व एवमादि अनंते धर्म बोलिजति."
- (8) "ऐसिया माया पुराते स्वीकरीनि कर्मभूमिस्थितां मनुष्यदेहयुक्तां जीवां ज्ञानपर्यंत आपुला संबंधु देति."
- (9) "सकलां ही विद्येचे साधन एथ ब्रह्माण्डी ब्रह्मविद्येचे साध्य साधन एथचि".
- (10) "हे हाट चौहाट बोलावे परि एथीनि दीन्हले आविनु कवना ही घे ७७ धोको न ए "
- (11) "राग, द्वेष, काम, क्रोध, मद, मत्सर यांचा त्यागु याचि नावै संन्यासु की बाई."
- (12) "भोजे आ, एथ अनुसरीजे ना तरि ऐसि आ अधो परिचे-आं वृक्षां होइ जालु मग अनंत काळु दुःख भोगिताचि असीजालु."
- (13) "शक्तिशब्दे सकळं ही देवता सकळ ही गुण सकळ ही धर्म, ज्ञान, विज्ञान हे सर्व शक्तिशब्दे बोलिजेति."
- (14) "सच्छब्दे ब्रह्म बोलिजे. चिच्छब्दे माया बोलिजे. आनंदशब्दे ईश्वरु बोलिजे. ब्रह्म माया ईश्वरु ऐसा त्रयंश परमेश्वरु एकु आति."
- (15) "बाई, श्री उध्दवदेव आज्ञा भंगु करीनि आले तरि कांई ते आं अविधि जाहला? मा ईश्वराची आज्ञा ते ईश्वराचि ये कारणे भंगेली की."

इये वाक्ये एके केवळे एके संयुवेत.

जेथ एकचि क्रियापद समग्रं पदांते व्यापी तें केवळ वाक्य.

यथा : -- "जीव-प्रपंच व्यतिरिक्त सच्चिदानंद स्वरूप परमेश्वरु एकु आति."

एथ "आति" हे एकचि क्रियापद अवघे आं पदांते व्यापीनि वर्त भणानि याते केवळ वाक्य जानिजे.

जेथ बहुतिथे क्रियापदे आपुलाले आं पदांते व्यापिती ते संयुक्त वाक्य.

1. जिथे सूत्री क्रियापद नसे तेथ "असे", "आति", "असति", "होए", "होताति" या क्रियापदाचे अध्याहार जानिजे.

यथा : -- "तुष्टला जन तरि विखो संपादेल, रुसला तरि प्राणां घतैल, भण औनि उभयतां जन-संबंधु त्याज्य. इये सूत्री, "तुष्टला जन तरि विखो संपादेल येथ "संपादेल" हे क्रियापद, एने आपुलाली पदे व्यापिली. "भणऔनि उभयतां "रुसलां तरि प्राणां घतैल" एथ "घतैल" हे क्रियापद, एने आपुलाली पदे व्यापिली "भणऔनि उभयतां जन-संबंधु त्याज्य" एथ हे क्रियापद, एने आपुलाली पदे व्यापिली.

एके संयुक्त वाक्ये दोनि प्रयोगां मिळौनि असति कां तीन प्रयोगां मिळौनि असति एवं उत्तरोत्तरी वृद्धिक्रमु जानिजे.

तियेचि वाक्ये वचनवत्प्रयोगां कां वाक्यवत्प्रयोगां कां वचनवाक्यवत् प्रयोगां मिळौनि असति.

वचनवत् दो प्रयोगां मिळौनि एक वाक्य यथा : -- "चैतन्य देवता होए परि परमेश्वरु नव्हे." एथ "चैतन्य देवता होए" हा एक प्रयोग आन "परि परमेश्वरु नव्हे" हा दुसरा प्रयोग. इये दोनि प्रयोगे त्रिपदी असति भणौनि वचनवत् प्रयोगाचे उदाहरण जानिजे.

वाक्यवत् दोनि प्रयोगां मिळौनि एक वाक्य यथा : -- "हा गा देव काई अनेक असति देव तो एकचि की." एथ "हा गा देव काई अनेक असति" हा एक प्रयोग आन "देव तो एकचि की" हा दुसरा प्रयोग, इये दोनि प्रयोगे अनुक्रमे षट्पदी पंचपदीअसति, भणौनि वाक्यवत् प्रयोगाचे उदाहरण जानिजे.

वचन वाक्यवत् दोनि प्रयोगां मिळौनि एक वाक्य. यथा : -- "एथ श्रीकृष्णी त्रिविधजन श्री प्रभुचा ठाई द्विविध जन" इये सूत्री "एथ श्रीकृष्णी त्रिविधजन" हा एक प्रयोग, आन "श्री प्रभुच्या ठाई द्विविध जन" हा दुसरा प्रयोग. इये दोनि प्रयोगे अनुक्रमे चतुष्पदी त्रिपदी असति. भणौनि वचन वाक्यवत् प्रयोगाचे उदाहरण जानिजे. एवं त्रिप्रयोगी चतुष्प्रयोगी पंचप्रयोगी आदि वाक्यांचे उदाहरणं जानिजेति.

जिये सूत्री पदाची न्यूनता भासे तेथ भीतरीचि आ भीतरी पूर्व पदानुवृत्ति कीजे, आन अध्याहारु कीजे. यथा : -- तुष्टला जन तरि संपादेल, रुसला तरी प्राणां घतैल, भणऔनि उभयतां जन-संबंधु त्याज्य. इये सूत्री "रुसला तरि प्राणां घतैल" एथ ज न पदाची न्यूनता भासे भणौनि पूर्व प्रयोगी बोलिला जो "जन" पद ते आची अनुवृत्ति कीजे. आन "तुष्टला जन तरि विखो संपादेल" तरि कवनांसि संपादेल? नां -- "अनुसरले या पुरुषासि", तरि एथ "अनुसरले आ पुरुषासि" याचा अध्याहारु कीजे. ऐसिया परि चतुर्विध सूत्री पूर्वपदानुवृत्ति आन अध्याहारु कीजे.

एवं वाक्य निर्वचन.

(3) प्रकरण - विचार

आतां प्रकरणाचे भेद सांगता असीजे.

प्रकरणाचे दहा भेद असति. (1) तीन वाक्यांचे प्रकरण, (2) चौ वाक्यांचे प्रकरण, (3) पांचा वाक्यांचे प्रकरण, (4) सा वाक्यांचे प्रकरण, (5) साता वाक्यांचे प्रकरण, (6) आठा वाक्यांचे प्रकरण, (7) नवा वाक्यांचे प्रकरण, (8) दहा वाक्यांचे प्रकरण, (9) अकरा वाक्यांचे प्रकरण, (10) बारा वाक्यांचे प्रकरण.

चौ पदां सासीनि जंव अठरा पदे तंव वाक्यांचे पंधरा भेद होताति. एका पदाचे वचन वर्जोनि मग वचनाचे दोनि भेद ते ही प्रकरण सूत्री वाक्यवत् जानावी. ऐसे सतरा भेद असति. या सतरा भेदामध्ये भलतिये एके बारा वाक्ये ते आंचा मेळावा तें प्रकरण सूत्रपरि अष्टादश पदपर्यंत जिये सूत्रें असति तेथ ते न लभे.

तीनि वाक्यांचे प्रकरण सूत्र यथा : -- "पोरे आ एका कारणें सातां पाचांचा सासुरवास पाहिजे, मा विश्वाचा पति परमेश्वर तेनेसि धरणें मांडिले, असे तरि जगाचा सासुरवास पाहिजे की."

चौ वाक्यांचे प्रकरण सूत्र यथा : -- "मग जीव नाही तेचि एक गंधर्व नगराकार अनेकधा विकृति रची, ते आ माजी रीगे, तादात्मक होए, 'विकृतिरहं' ऐसे बूझे."

पांचा वाक्यांचे प्रकरण सूत्र. यथा : -- "साकरी, शांभवी, शुद्धा, वेधवती, ब्रह्मा, विष्णु, महादेव, शेषशायी या चौघांचिया ज्या-ही विद्या साकरी ब्रह्मे आची, शांभवी महादेवाची, शुद्धा विष्णुची, वेधवती शेषशायीची.

सा वाक्यांचे प्रकरण सूत्र यथा : -- "वसिष्ठ आनवी चिये प्रथम करणीची रिगवणी जाने ते आस्तव देह द्वन्द्वे निवतैलि, वरि मनोद्वन्द्वे न निवर्ततीचि, पुत्र वियोगे आडी दरडी वरोनि घाली, परि अभिमानिनी देवता वरचे आवरी, घरी मरौ नेदी."

साता वाक्यांचे प्रकरण सूत्र. यथा : -- "लौकिक तें लौकिकी, वर्ते, भौतिक ते अष्ट भैरवांचा ठाई वर्ते, उपसंहाराख्य तें विश्वचैतन्याचा ठाई वर्ते, लाभाख्य तें द्विध् भक्ताचा ठाई वर्ते, ज्ञानियाचा ठाई वर्ते."

आठा वाक्यांचे प्रकरण सूत्र. यथा : -- "हा गा, जन्माचिया काई अनुपति आ पडलिआ असति, ऐसी अनंते जन्में वाया गेली, एके महीळिये जन्मु दीन्हले. शिवनेआ दीन्हले, रुभनेआ दीन्हले, मा हे एक जन्मु एथ दीज्जे कां मा काई होईल तें पाहिजो." एवमादिके द्वादशभेदी प्रकरण सूत्रें जानावी.

एवं प्रकरण निर्वचन.

(4) महावाक्य

आता महावाक्याचे भेद सांगता असीजे.

महावाक्याचे दहा भेद असति. (1) तीन प्रकरणांचे महावाक्य, (2) चौ प्रकरणांचे महावाक्य,

(3) पांचा प्रकरणांचे महावाक्य, (4) सा प्रकरणांचे महावाक्य, (5) साता प्रकरणांचे महावाक्य, (6) आठा प्रकरणांचे महावाक्य, (7) नवा प्रकरणांचे महावाक्य, (8) दहा प्रकरणांचे महावाक्य, (9) अकरा प्रकरणांचे महावाक्य, (10) बारा प्रकरणांचे महावाक्य, या वरीते सूत्र नव्हे ते निरोपणाची मोकळीक जानिजे. सकळ महावाक्य सूत्रांचा संग्रहो बाहुल्ये अन्वयसूत्र पाठी असे.

साता पांचा प्रकरणांचा बांधा ते महावाक्य. याचा दुसरा अर्थ :-

सात पांच नामग्रहणे जिथे वाक्यी असति तें महावाक्य बोलिजे.

यथा : -- "जीव प्रपंचव्यतिरिक्त". एवमादि पाठ अर्थ सूत्रांची एक वाक्यता असे. तेथ बारा वस्तूंचा नामग्रहण असे, तिथेचि ऐसे : -- (1) जीव, (2) प्रपंच, (3) सत्, (4) चित्, (5) आनंद, (6) परमेश्वर, (7) शक्ति, (8) देवता, (9) गुण, (10) धर्म, (11) ज्ञान, (12) विज्ञान.

या महावाक्यांचे दहा भेद. तेचि तीनि नामापासौनि बारा नामा पर्यंत जानिजे. यथा : -- "आनव, शक्तिये, शांभव". हे तीनि नामांचे उदाहरण जानिजे. एवं "ज्ञान, ध्यान, मंत्र, स्थावर", "वेध, विद्या, ज्ञान, साधन, धर्म" इये अनुक्रमे चौ नामांचे तथा पांचा नामांची उदाहरणे जानिजेति.

प्रसंगवर्शो पेंडी लक्षण सांगता असीजे.

"अवघे आ शास्त्राचा आवाका याते पेंडी बोलिजे."

नित्यानित्यवस्तु विवेके करौनि अमुके अमोचके ऐसे जेने कथिजे तें शास्त्र बोलिजे, अमुके मोचके अमुके अमोचके ऐसा शास्त्र निर्धारित दोघोवे आचा समुच्चयो जेनं यथार्थ उमटे तो अवाका बोलिजे. "सृष्टिमध्यं कवनें करणें मुंचिजेना एवमादि पूर्वींचिये उपदेशे अवघे आ शास्त्राचा अवाका उमटे भणौनि पूर्वींते पेंडी भणिजे.

" अवघे आ निरुपणाचा अवाका याते ही पेंडी बोलिजे,"

" अवघे आ प्रकरणाचा अवाका याते ही पेंडी बोलिजे. "

एवं सूत्र लक्षण समाप्त.

2. सूत्र प्रकृति लक्षण

आतां सूत्र प्रकृति सांगता असीजे.

तरि सूत्र प्रकृति भणजे कांई? ना -- सूत्र रुपत्वे रचना साम्य असतां ही सूत्रांसि परस्परें जी विलक्षणाता ती सूत्रांची प्रकृति जानिजे. यथा : -- "परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी" आन "चहुयुगी परमेश्वर जीवांते उध्दरती" या दोनी सूत्रांची रचना साम्य असतां ही एक वाचा नाम भेदाचे जापक आन एक परमेश्वर

व्यापाराचे जापक असे. ऐसी विलक्षणता अति भणौनि सूत्र प्रकृतिचे ज्ञान होऊनवेचि लब्धे.

सूत्र प्रकृति दशधाः -- संज्ञा, परिभाषा, विधि, नियम, अतिदंश, अपवाद, विभाषा, निपात, प्रतिषेध, अधिकार, ऐसे सूत्रांचे दहा प्रकार असति. तियेचि वैयाकरणौ भणितले : --

"संज्ञा च परिभाषा व विधिर्नियम एव च
अतिदेशो पवादश्च विभाषा व निपातनाम्
प्रतिषेधो धिकारश्च सूत्रं तदृशधा विदुः"

संज्ञा सूत्रांचे लक्षण : -- साजात्यां वैजात्यां कां मिश्रां अनेकां वस्तूंची नामे एकत्र जेथ आळविजेति ते संज्ञासूत्र आन तेचि उद्देश सूत्र जानिजे.

"परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी" एथ साजात्यां अनेकां वस्तूंची नामे असति. "लौकिक भौतिक उपसंहाराख्य लाभाख्य" एथ वैजात्यां अनेकां वस्तूंची नामे असति.

"ज्ञान ध्यान मंत्र स्थावर" एथ साजात्यां अनेकां वस्तूंची नामे असति. भणौनि इये संज्ञा सूत्रे जानिजेति.

परिभाषा सूत्रांचे लक्षण : -- शब्दांचे आ अर्थाचे जापकसूत्र तें परिभाषा सूत्र बोलिजे. "भणिजे", "बोलिजे", "भणजे", "भणिजेति", "बोलिजेति" ए ही क्रियापदे परिभाषा जानिजे. यथा : -- "सच्छब्दे ब्रह्म बोलिजे". "चिच्छब्दे माया बोलिजे", "आनंद शब्दे ईश्वर बोलिजे", "व्यतिरिक्त भणजे वेगळा."

लक्षण सूत्रे ही शब्दार्थांचे जापक होताति, भणौनि तियेही परिभाषा शब्दे आळविजेति. यथा : -- "नित्य श्रद्धा देवता", "बद्धमुक्त जीव", "नित्यमुक्त परमेश्वर", "प्रपंच अनित्य".

संख्याजापक सूत्रे ही शब्दार्थांचे जापक होताति भणौनि तिये ही परिभाषा शब्दे आळविजेति. यथा : -- "बत्तीस लक्ष कृत्युग", "कृत्युगी लक्षभार आयुष्य", ऐसी विविधे परिभाषा सूत्रे जानिजेति.

विधि सूत्रांचे लक्षण : -- विधिरुपे कां निषेधरुपे जिये आचारसूत्रे तिये विधिसूत्रे भणिजेति. "कीजे", "करावा", "करावी", "करावे", होआयावी-वे", "त्याज्य", "भज्य", "पूज्य", "सेव्य", एवमादि कर्तव्याची जापके क्रियापदे जेथ असति तिये विधिरुपे जानिजेति. यथा : -- "नाम स्मरण कीजे", "प्राप्तार्थाचा त्याग करावा" "एथची सेवा ते भूता विरोधे करावी की गा", "कौपीनु धारण करावे" तुम्हा शयनासनी भोजनी परमेश्वर होआवा की गा" एवमादि.

"न कीजे", "न करावा", "न होआवा", "न होआवी", "त्याजावा", "सांडावा", "वज्रवि", एवमादि निषेधार्थाची जापके क्रियापदे जेथ असति तिये निषेधरुपे सूत्रे जानिजेति. यथा : -- "पचन पाचन न कीजे", "विषयाचा संग न करावा", "आग्रहो परिग्रहो न होआवा" एवमादि.

नियम सूत्रांचे लक्षण : -- जिथे विचार सूत्री 'करी', 'करवी', 'करिति', 'बोले', 'देति', 'चे', 'ने', 'आनी', 'असे', 'भेळे', 'उजळे', 'अवतरे' एवमादि क्रियापदे करीनि व वस्तुनियम, वस्तुस्वरूपनियम, वस्तुकारणनियम, कीजे तिथं नियम सूत्रे भाणिजेति.

वस्तुनियम यथा : -- 'अपमृत्यू एकु आति'.

वस्तुस्वरूप नियम यथा : -- 'स्त्रियाचा स्वरूपी आग्रहो एकु आति'.

वस्तुकारण नियम यथा : -- 'अनंतशक्ति परमेश्वर सकळांसि ही विषयव्यवस्था करीति'.

वस्तुकार्यनियम यथा : -- 'अयोग्यासि योग्य करीति योग्यासि परमेश्वर ज्ञानु देति'.

अतिदेश सूत्राचं लक्षण. जेथ दृष्टांत प्रधानु असे ते अतिदेश सूत्र भाणिजे. यथा :- 'त्यागु जैसा खोई योईचा,' 'वैराग्य जैसा भर्तृहरीचा,' 'जैसा तुम्हा श्वानसूकराचा विखो तैसा इंद्रादिकां तुमचा,' 'उद्धरण ते मनुष्यावतारीचि आति परि तेथिचा विशेष परब्रह्मत्वी प्रात्य करणें आति जैसा आतुलांचा.' एवमादि जेतुले ही चाकारान्त दृष्टांत सूत्रे सर्व ही अतिदेश सूत्रे जानावी.

अपवाद सूत्रांचे लक्षण. एकाची निंदा एकाची प्रशंसा जिथे सूत्री असे ते अपवाद सूत्र बोलिजे. यथा :- 'अलेआ पसि कोरज चांगु.' 'देवासि पढिअे तेआ पसि देव पढिअे ते नीके' 'ज्ञाना पसि प्रेम उत्तम' 'राजसा पसि तामसु खटा' एवमादि पंक्ती विभावितचेनि योगे अपवादसूत्रे जानिजेती.

विभाषा सूत्राचे लक्षण :- 'जेथ अंती संबोधन, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, षष्ठी, सप्तमी, कां अव्यये असति, तिथे विभाषा सूत्रे जानिजेति.

अनुक्रमेचि उदाहरणे :-

- ' अग्निवेनि संबंधे वातश्रलेष्मा न बधिति की गा मंडली का '
- ' एके रोमेचा ठाई सहस्त्र विचवाची वेदना त दुःख देहांती जीवासी. '
- ' एथीचे तं सकळ ही एथची आचि प्रवृत्ति '
- ' त्रयंश हे निरोपावे आ दोर्णे भाणिजतु असीजे ते सकळाचे ज्ञान हो आवे आं. '
- ' ईश्वरापासौनि विद्या होए कां विद्यावंतापासौनि. '
- ' जीवेश्वरां स्वामिमृत्या संबंधु हा अनादिवा '
- ' जेचि मान ब्रह्मांडी तेचि पिण्डी '
- ' हा गा तुम्हा विषयत्व लागीनि ठाकले मा '

निपात सूत्राचे लक्षण : ---

जे आ वांचौनि जे अनुपपन्न आति ते आची अनुपपत्ति वारावेआ जेथ पदाचा कां वाक्याचा निपतन होत असे ते आते निपात सूत्र बोलिजे. तेंचि निपात कर्तृमद असौनि क्रियापदाचा अभावी कां दृष्टांत असौनि

दाष्टान्तिकाचा अभाव जाणजे. "कृत्युशी आत्मोपास्ति हा धर्म. " एथ "धर्म" हे कर्तृपद असे, परि "असे" या क्रियापदाचा अभाव जाणजे.

" तळिचील हानितले आ वरचील पडे उतरुंडी गडबडी" एथ दृष्टांत असे परि दाष्टांतिक नसे.

प्रतिषेध सूत्राचे लक्षण : - आचारसूत्र व्यतिरिक्त "नाही", "नव्हे", "नेविजे", "न पविजे", "न मिळे", "न होति" एवमादि निषेधज्ञापक क्रियापदे जेथ असति तिये प्रतिषेध सूत्रे बोलिजेति. "कलियुगी विद्यावन्तु नाही" "शेषशायी देवता होए परि परमेश्वरु नव्हे" "ने निजे श्री प्रभुची लीळा" चहुयुगीचा धर्मी परमेश्वरु ने. निजे न पविजे" एवमादि प्रतिषेध सूत्रांची उदाहरणे जाणजेति.

अधिकार सूत्राचे लक्षण : -- जिये प्रथम सूत्रीचे अधिकृत पद द्वितीय सूत्राचे आं अर्थालागी संबंधिने ते अधिकारसूत्र बोलिजे. यथा : -- "नित्य व्यापक परमेश्वरु" हे प्रथम सूत्र, आन "अप्रभ्यु" हे द्वितीय सूत्र, प्रथम सूत्री असलेले आ "परमेश्वर" या अधिकृत पदाचा संबंध द्वितीय सूत्रासि असे, भाषाणि "नित्य व्यापक परमेश्वरु" हे अधिकार सूत्र जाणजे.

परमेश्वरे श्री चक्रधरे द्वादश प्रकरण सूत्रे तथा इतरें ही प्रकरण वशे वेगळाली निरापिली असति. ते आ माजी एकाचे आ अंती क्रियापदे असति, कवनांचे आ अंती सप्त विभक्त्यंत पदे असति, कवनांचे आ अंती अव्यये असति ऐसि विविध सूत्र प्रकृति असे. इये त्रिविधा सूत्र प्रकृति माजी दशविध सूत्र प्रकृति भेदे सकळें ही सिध्दान्त सूत्रे जानावी. मग ते आ माजी विधिसूत्रे प्रतिषेध सूत्रे नियम सूत्रे सर्वत्र क्रियापदे करीनि युक्त असति.

परिभाषा सूत्रां चि-आ तथा अपवाद सूत्रांचिआ अंती तथा अधिकार सूत्रांचिआ अंती क्वचित् क्रियापद असे आन क्वचित् प्रथमा असे.

संज्ञा सूत्रांचिआ तथा अपवाद सूत्रांचिआ अंती सर्वत्र प्रथमा असे.

अतिदेश सूत्रांचिआ अंती सर्वत्र षष्ठी असे.

विभाषा सूत्रांचिआ अंती क्वचित् अव्यये आन क्वचित् संबोधनी एकवचन, आन प्रथमा वर्जोनि सकळा विभक्तिआ असति. जेथ संबोधनी बहुवचन दिसत असे ते गौरवा वाचक जाणजे.

एवं सूत्रप्रकृति लक्षण

3. सूत्रकारक लक्षण

आतां सूत्रकारक निरूपिजताए.

सूत्रांचे आ अर्थाच्या निर्णयोऽकारका वाचीनि न होवेचि भणौनि सूत्रकारकाचे ज्ञान हो आवेचि लागे. केवी जे श्री नागदेवाचार्य भणितले "अगा केवदया, हे शास्त्र वचनरूप परमेश्वर ते वचन जै अन्यथा वाखानिजे तरी तेआ वचनरुपा परमेश्वराचा वाख्यानिता पतित होए : तेनो पुरुषे तो परमेश्वर दुःखविला गाः या तंत्र व्याकरण ज्ञानो करौनि सूत्रकाराचा निर्धार यथा त-य जानिजेः तै वचनाचा यथार्थ अर्थ उमटेः हे जै नसेः तै नुमटेचीः हे जे आ चसे ते आ "वाकमदीगमा" ची परि होए \$ "

विभक्तिया सात असति. (1) प्रथमा, (2) द्वितीया, (3) तृतीया, (4) चतुर्थी, (5) पंचमी, (6) षष्ठी, (7) सप्तमी.

प्रथमा : -- उक्त × कर्त्री प्रथमा विभक्ति वर्त. यथा : --

"माया जीवांते विर्करे -- "

उक्त कर्मी प्रथमा विभक्ती वर्त यथा : -- "परमेश्वरै परमेशर पाविजे".

संबोधनी प्रथमा विभक्ति वर्त. यथा : - "देमति, परमेश्वर कृपाळु असे परि जीवें कृपेसि पात्र होआवे की. "

द्वितीया : -- अनुवत कर्मी द्वितीया विभक्ति वर्त. यथा : -- "मग जीव प्रपंचाते रचीति. "

अत्यंत संयोगी द्वितीया वर्त. यथा : -- "कृत्युगी लक्षभर आयुष्य. "

प्रतिशब्द योगी द्वितीया वर्त. यथा : -- "हे शास्त्र दृष्टं प्रति कारणु होए कारणु होए कां अदृष्टं प्रति कारणु होए. "

§ निर्णयो त्रिविध (1) शब्दाख्य, (2) संप्रदायाख्य, (3) सहस्याख्य, शब्दाख्य निर्णयो व्याकरणें, अभिधानें आन अलंकार शास्त्रे जानिजे. संप्रदायाख्य निर्णयो अधिकरण मुखें, श्रवण, मनन, विजाध्यासने करौनि जानिजे.

रहस्याख्य निर्णयो सद्गुरुमुखे परसिद्धान्त सूत्रे जानिजे.

\$ ही वाकमदिग्माची षोष्ट ग्रंथाच्या शेवटी दिली आहे.

× "कर्तरि" प्रयोग कर्ता उक्त आन कर्म अनुक्त जानिजे, "कर्मणि" प्रयोगी कर्म उक्त आन कर्ता अनुक्त जानिजे, भावे प्रयोगी कर्ता अनुक्त आन कर्माच्या अभाव जानिजे.

प्रतिशब्द योगी द्वितीया वर्त. यथा : - "हे शास्त्र दृष्टं प्रति कारणु होए कारणु होए कां अदृष्टं प्रति कारणु होए. "

तृतीया: - अनुक्त कर्त्री आन साधनी तृतीया विभक्ति वर्त.

यथा: - "तेने लाविले" एथ कर्त्री तृतीया, आन "आत्मज्ञाने मोक्ष" एथ साधनी तृतीया सहार्थक शब्दयोगी तृतीया विभक्ति वर्त. यथा : -- "मा विश्वाचा पति तेनसि धरणे मांडिले असे".

विनु अर्थक शब्दयोगी तृतीया विभक्ति वर्त : -- "ज्ञाने विनु वैराग्य काई करावे बापे आ".

चतुर्थी: - संप्रदानी चतुर्थी विभक्ति वर्त. यथा : - "ज्ञानियासि मोक्ष देती".

प्रयोजनी चतुर्थी विभक्ति वर्त. यथा : - "परमेश्वरालागी रंका होआवे".

पंचमी: - अपादानी पंचमी विभक्ति वर्त. यथा : - "ईश्वरापासौनि विद्या होए कां विद्यावंता पासौनि."

षष्ठी: - संबंधी षष्ठी वर्त. यथा: -- "कवाडांचा देऊळी न बैसावे" "आप्तांचे वाक्य लागे."

माजी आन मध्ये शब्दयोगी "षष्ठी" विभक्ति वर्त. यथा: -- "ते आ माजी रीगे" "बहुता मध्ये जे आची विशेष प्रतीति."

सप्तमी: - अधिकरणी सप्तमी वर्त. यथा: -- "ईश्वरी संपूर्ण शक्ति जीवी अंशतः शक्ति."

आता विभक्तियांचे प्रत्यय सांगता असीजे.

प्रथमा विभक्तिचे कवनी प्रत्यय नसौनि केवळ तत्तच्छब्द मात्राचे आ प्रयोगी "प्रथमा असे" ऐसे जानिजे. यथा: -- "जीव", "देवता", "प्रपंच", "परमेश्वर" एवमादि.

ते, सि, आं, इये प्रत्यये जे आ शब्दांचे आ अंती असति ते आ शब्दाची द्वितीया विभक्ति जानावी. यथा: -- "मग जीव प्रपंचाते रचीति", "तुम्हां शयनासनी भोजनी परमेश्वर हो आवा की गा" क्वचित् प्रत्यय लोपी + ही द्वितीया जानावी. यथा : -- "परमेश्वर प्रवृत्ति माया सृष्टि संहारु करी." एं करौनि, नि, इये प्रत्यये जे आ शब्दांचे आ अंती असति त आ शब्दांची तृतीया विभक्ति जानावी. यथा : -- "देवे करावे तें केले पुरुषे करावे ते ठेले", अज्ञान छेदे करौनि अन्यथा ज्ञानु त्रुटि होए" "जीतेनि मृताचा धर्मी वर्तवि."

क्वचित् प्रत्ययलोपीहि तृतीया जानावी यथा : -- "परमेश्वर प्रवृत्ति माया सृष्टि संहार करी" "कर्मवशें जीव सकल हि पावे एक वांचौनि".

सि, कारणे, लग्नी, आं, इये जे आ शब्दांचे आ अंती असति ते आ शब्दांची चतुर्थी विभक्ति जानावी. यथा : -- "योग्यासि परमेश्वर, ज्ञानु देती" "ईश्वराची आज्ञा ते ईश्वराचि कारणे भंगैली की" "परमेश्वरालागी काळ, कुळ, लोकु इये तीनि आंगवावी" "ऐसिया मायापुराते स्वीकरौनि कर्मभूमिस्थितां मनुष्यादेहयुक्तां जीवां ज्ञान पर्यंत आपुला संबंधु देति."

+ परमेश्वर शास्त्री अनेकी स्थळी लुप्तप्रत्ययात्मक शब्दांचिजे प्रयोगे असति.

क्वचित् प्रत्ययलोपीही चतुर्थी जानावी. यथा : -- "महीळिये जन्मु दीहले" --

पासीनि, पासभव, स्तव, तव, कडौनि, हीनि, एवमादि प्रत्यये जे आ शब्दाचे आ अंती असति ते आ शब्दांची पंचमी विभक्ति जानावी. यथा: -- "चन्द्रसूर्या पासीनि आनव" "सुरा पासाव मानवे चांगु बहुते" "धर्मास्तव चैतन्य प्राप्तफळ" "प्रसाद सेवेतव पुरुष धर्मी दक्षी होए" "ओ ले आ पसि कोरडा चांगु" "तुमचे आं कडौनि तुम्हां काई न हो आवे". एवमादि उदाहरणे जानिजेति.

चा, ची, चे, सि इये प्रत्यय जे आ शब्दांचे आ अंती असति ते आ शब्दाची षष्ठी विभक्ति जानावी. यथा : -- "परमेश्वराचा सकळही व्यापार तो शक्ति द्वारेचि" "माया परमेश्वराची प्रवृत्ति ळगे", "ईश्वरीचें ते सकळही नित्य", "अनंतशक्ति परमेश्वर सकळासि विषय व्यवस्था करीति".

क्वचित् प्रत्ययालोपीही षष्ठी विभक्ति जानिजे. यथा : -- "प्रारब्धां भोगे क्षयो."

ई हा प्रत्यय जे आ अंती असति ते आ शब्दाची सप्तमी विभक्ति जानावी, यथा : -- "दयामाया कृपा करुणा हे ईश्वरीचि आति."

क्वचित् प्रत्यय लोपी ही सप्तमी विभक्ति जानावी. यथा : -- "हाळि आं पाळि आं असावे."

सातां असतां इये शब्दे जेथ "सति सप्तमी" जानिजे. यथा : -- "ऐसा विखो बापुडा जो सेवित सातां आपुलिया मोहरा न करी."

एवं सूत्रकारक.

(4) सूत्र व्याख्यान लक्षण

आतां सूत्र व्याख्यान लक्षण सांगता असिजे.

जेथ पदच्छेद, पदार्थोक्ति, विग्रहो, वाक्ययोजना, आक्षेप कां समाधान इये सा प्रकारे सूत्राचा अर्थ प्रकाशित होत असे. ते आते सूत्र व्याख्यान भाणिजे. तियेचि सा प्रकारे एकी श्लोकी गोविली असति.

* पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्य योजना

आक्षेपश्च समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम्

जेथ केवळ, संयुक्त, अव्यय, क्रिया, या चौपदाचा विभागु कीजे आन विभक्तिचाहि निर्देश कीजे, ते आते पदच्छेद बोळिजे. यथा : -- "मग जीव प्रपंचात रचीति" एथ "मग" हे अव्ययपद, "जीव" हे प्रथमान्त केवलपद, "प्रपंचाते" हे द्वितीयान्त संयुक्तपद, "रचीति" हे क्रियापद जानिजे.

जेथ प्रत्येक पदाचे आ अर्थाची उक्ति असे, ते आते पदार्थोक्तिबोळिजे. यथा : -- "माया मार्य जीव जीवकार्य प्रपंचु" एथ मायेचे कार्य सकळजीव आन जीवांचे कार्य त्रिगुणात्मक पंचभौतिक प्रपंच हे पदार्थोक्ति जानिजे.

कार्य, वासुदेव, जीवप्रपंच, एवमादि शब्दांचे आ "करनेआसि योग्य ते कार्य", "वासुदेवाचा पुत्र तो वासुदेव", "जीव आन प्रपंचु ते जीवप्रपंचु", "जानावे आचि इच्छा ती जिज्ञासा", एवमादि अर्थार्थिये अवबोधके जिये वाक्ये ते आते विग्रह भाणिजे.

वाक्य योजनेचे दोनि प्रकार असति. (1) खंडान्वयो, (2) वंडान्वयो. "सूत्र संबंध काळी आदौ कर्ता, मग कर्म, मग क्रिया, मग तेआची विशेषण, आन करणादि उपपदे आन यथोचित स्थानी अव्यये मेळविजे याते खंडान्वयो भाणिजे. यथा: -- "ऐसिया मायापुरांते स्वीकरीनी कर्मभूमिस्थितां मनुष्यदेहयुक्तां जीवां ज्ञान पर्यंत आपुला संबंधु देति". एथ कर्ता "परमेश्वरु" अनुवर्तिजे, एवं "परमेश्वरु संबंध देति" तरि कवनाचा संबंध देति? ना "आपला" कवनौसि? ना "जीवां", कैसिया परिचे आ जीवां ? ना "मनुष्यदेहयुक्ता", कव पर्यंत? ना "ज्ञानपर्यंत", कांई करीनि? ना "ऐसिया माया पुराते स्वीकरीनि."

सूत्र संबंधकाळी आदौ विशेषणयुक्त कर्ता, मग विशेषणयुक्त करणादि उपपदे, मग विशेषण युक्तिचि कर्म, मग विशेषणयुक्तचि क्रिया, आन यथोचित स्थानी अव्यये मेळविजे. याते वंडान्वयो भाणिजे. यथा: -- "एथिचे आसि प्राणापदीची पीडा नाही एथिचे आसि नाही" ऐसा अन्वयो लाविजे.

सूत्री तत्तत्पदार्थे प्रयोजन पूसिजे याते आक्षेप भाणिजे. यथा : -- "यापरि परमेश्वरु श्री चक्रधर सकळ जीवांते उध्दस्ती" इये सूत्री "परमेश्वरु" हे पद असतां पुनः "श्रीचक्रधर" या पदाचे प्रयोजन कांई? हा आक्षेप असे.

सूत्री तत्पदांचे प्रयोजन दाखविजे, यांते समाधान बोलिजे. यथा : -- यापरि परमेश्वरु श्री चक्रधर सकळ जीवांते उध्दरिती" इये सूत्री "श्रीचक्रधर" एने पदे व्यक्तिमंत सुचविला असे. हे पद जरि नसे, तरि केवळ "परमेश्वरु" एने पदे अव्यक्तचि लाभता आन अव्यक्तिं तरि उध्दरण नाही. मग "यापरि श्रीचक्रधर सकळ जीवांते उध्दरी तो कवन पदार्थ? ना - परमेश्वरु या लागी. "परमेश्वरु" या पदाचे प्रयोजन असे, भणीनि दोनी पदे एथ सार्थकचि जानावी.

सूत्र व्याख्यान काळी आदी पदच्छेद, मग विग्रहो, मग वाक्ययोजना, मग पदार्थोक्ति, मग आक्षेप, मग समाधान कीजे.

आतां एकीचि सूत्री सा प्रकार दाखविजताए : -- "परमेश्वर प्रवृत्ति माया व्यापार वशे अविद्यात्मक जीव "चैतन्यमहं" ऐसे घेऔनि उठति" इये सूत्री आदी पदच्छेद कीजताए तेचि ऐसे: -- "परमेश्वर प्रवृत्ति" हे लुप्त तृतीयान्त संयुक्तपद, "माया व्यापार वशे हे तृतीयान्त संयुक्तपद, "अविद्यात्मक" हे विशेषणात्मक संयुक्तपद, "जीव" हे प्रथमान्त केवळपद, "चैतन्यमहं" ही द्विपदी संस्कृत असे, इये दोनि पदे प्रथमान्त केवळ पदे असति. ऐसे हे अव्यय पद असे, "घेऔनि" हे अव्ययपद, "उठीति" हे क्रियापद असे.

आतां विग्रहो कीजताए : -- "परमेश्वराची प्रवृत्ति परमेश्वरप्रवृत्ति", "मायेचे आ व्यापाराचे आवशें मायाव्यापारवशे", "अविद्या असे आत्मा जेआंचा ते अविद्यात्मक".

आतां खण्डान्वये वाक्य योजना कीजताए : --

"जीव उठीति" काई करौनि ? ना -- "चैतन्यमहं", ऐसे घेऔनि कैसे आ परिचे जीव? ना -- "अविद्यात्मक", कवनाचे आ वशें? ना --- "मा व्यापार वशे", "तरि माया व्यापारासि कां प्रवर्तली ? ना -- "परमेश्वर प्रवृत्ति"

आतां दण्डान्वये वाक्य योजना कीजताए : --

अविद्यात्मक जीव परमेश्वर प्रवृत्ति माया व्यापारवशे "चैतन्यमहं" ऐसे घेऔनि उठीति.

आतां पदार्थोक्ति सांगिजताए :-

अविद्या असे आत्मा जेआंचा ऐसे जे जीव ते परमेश्वराचे आ प्रवृत्तिसि अधीन होऔनि व्यापारासि प्रवर्तली जी माया तियेचे आ व्यापारासि वश होऔनि "चैतन्य ते मी" ऐसे आ अहंभ्रमेसि सवद्या होति.

आतां आक्षेप आन समाधान कीजताए : --

सूत्री "अविद्यात्मक" या पदाचे प्रयोजन ते काई? ना अविद्यात्मक एने पदे मुक्तिचे जीव निराकारिले असति, का जे? मुक्तिचे आ जीवांचा ठाई अविद्या नसे, भणीनि "अविद्यात्मक" हे पद सार्थक जानिजे.

एवं सूत्र व्याख्यान लक्षण.

(5) सूत्र स्वरूप लक्षण.

आतां सूत्रस्वरूप लक्षण सांगिताए : --

जेथ बत्तीस लक्षणां करौनि सूत्रांचे भाव, प्रकाशित होत असे, ते आते "सूत्रस्वरूप" ऐसे भणिजे.

तिये बत्तीस लक्षणे उद्देशमात्र ऐसे जानिजे : -- (1) प्रतिज्ञा, (2) प्रमाण, (3) दृष्टान्त, (4) उपपत्ति, (5) व्याप्ति, (6) विषयप्रदान, (7) विशेषप्रबोध, (8) उत्सर्ग, (9) अपवाद, (10) निषेध, (11) न्याय, (12) विराधपरिहार, (13) काकु, (14) कक्षा, (15) भावार्थ, (16) प्रकरण, (17) अस्तित्व, (18) निर्देश, (19) निर्णयो, (20) पक्ष, (21) प्रभेद, (22) आशंका, (23) आक्षेप, (24) कार्य, (25) लक्षणा, (26) स्वरूप, (27) कारण, (28) हेतु, (29) संबंध, (30) प्रतीति, (31) विशेषण, (32) प्रतिष्ठा.

आतां अनुक्रमेचि तेआंची लक्षणें आन उदाहरणे सांगता असीजे.

प्रतिज्ञा :- फलश्रुति जापक वाक्याते प्रतिज्ञा सूत्र बोलिजे. यथा : -- "विकार विकल्प शून्य ... जो जन्म क्षेपी ते आसि परमेश्वर पुनरपि आपुला संबंध देती" एथ "-अनुसरले आ आचारवंतासि जन्म क्षेपले आ नंतर पुनरपि आपुला संबंध देति" ही फलश्रुति असे भणौनि याते प्रतिज्ञासूत्र जानिजे.

प्रमाण :- जेनें दृष्टादृष्ट अर्थांचे अनुभव ज्ञान होए ते आत प्रमाण सूत्र भणिजे. तेचि प्रमाण आप्त वाक्य जानिजे. आप्त वाक्य ते श्रुति. यथा : -- "विकार हा इंद्रियधर्म विकल्प हा मनोधर्म", "श्रीकृष्णी अष्टविध ब्रह्मचर्य इये सूत्रद्वयी दृष्टा तथा अदृष्टा अर्थांचा अनुभव ज्ञात होत असे भणौनि यांते प्रमाणसूत्रे जानावी.

दृष्टान्त :- जेथ दृष्टे करौनि अदृष्टार्थ बुझाविजे ते आते दृष्टान्त सूत्र बोलिजे. यथा : -- "गावां एकां हस्ती आला : ते आते जात्यंछे पाहो आले: एके पाठ देखिली: एके पाओ देखिला: एके सोंड देखिली: एके कानु देखिला: एके पोटु देखिले: एके पूस देखिली: मग ते एकमेकां संवादित: असे तुआं हस्ती देखिला: जेनें पाओ देखिला तो भणे हस्ती खांब सारिखा: जेने सोंड देखिली तो भणे हस्ती मुसळासारिखा: जेने कानु देखिला तो भणे हस्ती सूपा सारिखा: जेने पाठ देखिली तो भणे हस्ती भीति सारिखा: जेने पोटु देखिला तो भणे हस्ती कोथळया सारिखा: जेने पूस देखिली तो भणे हस्ती खराटेआ सारिखा: ऐसे एकमेकांते उरोधिति: ते आ मध्ये एकु डोळसु असे तो भणे हस्तीचा हा एकु एकु अवयवु होए: परि हस्ती नोहे: ऐसा सर्वावयवी युक्त तो हस्ती: तैसे जे आसि जी शक्ति प्रकाशिली असे, तिये शक्तिते परमेश्वर भणे: ज्ञानिया असे तो भणे ही ईश्वराची एक एक शक्ति होए: परि परमेश्वर नोहे: ऐस सर्वशक्तियुक्त तो परमेश्वर:" एथ हस्तीचेनि अर्थ परमेश्वरार्थ प्रकाशिला असे भणौनि याते दृष्टान्त सूत्र जानिजे.

उपपत्ति :- संतासंत क्रियेचे फलवाक्य ते उपपत्ति सूत्र भणिजे. यथा : -- "पापाय फल दुख: पुण्याय फल सुख" एथ संतासंत क्रियेचे फल बोलिले असे भणौनि याते उपपत्ति सूत्र जानिजे.

व्यावृत्ति :- यथार्थ ज्ञान करौनि सामान्य पदार्थी विशेष बुद्धिचा तिरस्कार असे जिये सूत्री तेआते व्यावृत्ति सूत्र

भणिजे. यथा : -- "चैतन्य देवता होए परि परमेश्वरु नोहे" इये सूत्री चैतन्यरुप सामान्य पदार्थी परमेश्वरु विशेष तिरस्कार असे भणौनि याते व्यावृत्ति सूत्र भणिजे.

विषयप्रदान :- पदार्थ निर्वचनी परमेश्वर शास्त्रे करौनि जेथ सार निवडीचे ते आते विषयप्रदान सूत्र भणिजे.

यथा : -- "एकाते प्रपंच परिणामु बोलिजे, एकाते विवर्तु बोलिजे, एथ तैसे नोहे: प्रपंच भणजे स्वतंत्र पदार्थु एकु आति - "इये सूत्री "प्रपंचु स्वतंत्र पदार्थु असे." ऐसे सार निवडिले, भणौनि याते विषय प्रदान सूत्र बोलिजे.

विशेष प्रबोधक - आचारी अनेक विधि + प्राप्त जाहलेया कवन कीजे आन कवन न कीजे या विभागाचा जेथ विशषत्वे ज्ञान होए तेआते विशेष प्रबोधक सूत्र भणिजे. यथा : -- "अल्प अनिष्टे बहुते अनिष्टे परिहरिजेति तरि परिहरिजे." या सूत्रांते विशेष प्रबोधक ऐसे जानिजे -- कांपा ? ना -- "परमेश्वर भक्तिपरायणासि अशक्त दशा प्राप्त जाहलेया तेआचिये शुश्रूषे लागी अनुसरला पुरुष प्रवर्तिला, मग तेआचिए औषधि लागी एके वनस्पतिची पाने तोडावी लागेली तरि एसिआ काळी "हिंसा नकरावी" आन "आपुलेआ पडलेआची शुश्रूषाकीजे" इये दोनि विधि प्राप्त जाहलेआ तरि पुरुषे कांई करावे पा ? ना -- "अल्पे अनिष्टे बहुते अनिष्टे परिहरिजेति तरि परिहरिजे" इये सूत्रे करौनि "आपुलेआ पडलेआची शुश्रूषा कीजे" या सूत्राचा विशेषत्व जाणौनि अल्पमात्र हिंसेसि टेकावे.

उत्सर्ग :- जेआं सूत्रांतरे करौनि अर्थमात्राचा उच्छेदन कीजे तेआते उत्सर्गसूत्र बोलिजे. "धर्म नष्टु आति परि विषय नष्टु नाति" याते उत्सर्गसूत्र जानिजे का पा ? ना -- "एथ अनुसरे तेतुका वांचे" या सूत्राचे आ अर्थाचे उच्छेदन "धर्म नष्टु आति परि विषय नष्टु नाति" या सूत्रे करौनि होत असे.

अपवाद :- उत्सर्गाचा निन्द करौनि निषेध कीजे तो अववाद, अपवादे व्याप्त ते अपवाद सूत्र. "अनंते उध्दरिले" याते अपवाद सूत्र जानिजे. कां पा? ना -- "धर्मनष्टु आति परि विषय नष्टु नाति" हे उत्सर्ग सूत्र बाहुल्याभिप्रायं. कां पा ? हे जरि नव्हे तरि "अनंते उध्दरिले" हे कैसे? एवं विषय नष्ट बाहुल्ये नाहीति तोकडे असति, केवी जे "विरला नदि" ऐसे सर्वज्ञ भणितले.

निषेध :- कवने काळी जो अर्थ सेव्य नव्हे तेआचा जेथ तिरस्कार तेआते निषेधसूत्र भणिजे. यथा : -- "विकासविखो न सेवावा" विकारविखो कवनी ही काळी सेव्य नव्हे. जेआचा एथ तिरस्कार असे, भणौनि याते निषेधसूत्र जानिजे.

न्याय :- जिये सूत्रे करौनि अनुक्तर्याची सिध्द होए तेआते न्याय सूत्र भणिजे. यथा : -- "एथिचे आसि प्राणापदीची पीडा नाही" एथ "अंतीचे दुःख सकळ फळी आति" या अनुक्तर्याची सिध्द होत असे. भणौनि याते न्यायसूत्र जानिजे.

+ विधि द्विधा - (1) (विधिरुप विधि), 2 (निषेधरुप विधि).

विरोधपरिहार :- कवनी एकी कळी करणीय ते अकरणीय होए आन अकरणीय ते करणीय होए एने परिहारे व्याप्त ते विरोधपरिहार सूत्र बोलिजे. यथा : -- "सेवकासि अविधि नाही" एथ सेवेचेनि योगे श्रीमूर्तिसि हात पाओ लागे, नखें फेडितां क्षीरु करितां खेदु होए तेने अवज्ञा घडे, ते अकरणीय, परि सेवेचेनि अंगीकारे ते करणीय ऐसे जानावे. कां पा? ना -- "सेवकासि अविधि नाही" ऐसे सर्वज्ञे भणितले.

काकु :- शब्दाचेनि उत्कर्षे मुख्यार्थाते त्यजौनि अन्यथा करना लागी जे उक्ति उच्चारिजे तेआते काकुसूत्र बोलिजे. यथा : -- "ऐसा विखो बापुडा जो सेवित सातां आपुलिआ मोहरा न करी" एथ मोहरा न करी? ना -- "मोहरा करी" अन्यथा करण असे भणौनि याते काकुसूत्र जानिजे.

कक्षा :- जेथ आना पदार्थासि आ ने शब्दे गूढ हेतु आळविते तेआते कक्षासूत्र भणिजे. यथा : -- सामान्य स्त्रियांते पाहौनि भणिजे "मानसें आली" एथ "इया अतिनीच बाईया" ऐसे गूढ हेतु करौनि सामान्य स्त्रियांते मानसे भणितली.

भावार्थ :- जिये सूत्री जो जैसा शब्द असे तेआचा तैसाचि अर्थ जानिजे तेआते भावार्थ सूत्र भणिजे. यथा : -- "चातुर्वर्ण्ये चरेन्देक्ष्यम्" एथ शब्दानुसारी अर्थ जानिजे.

प्रकरण :- जिये सूत्री प्रसंगवशी अनेकार्थक शब्दांचा एकार्थ होत असे तेआते प्रकरण सूत्र भणिजे. यथा : -- अस्तिपर प्रकरणी "देवता स्मरणे" ऐसे भणितले. इये सूत्री प्रकरणवशी देवता शब्दे परमेश्वरु जानिजे.

अस्तित्व :- जिये सूत्री "आति" एवमादिके क्रियापदे करौनि वस्तु निर्धारिजे तेआतें अस्तित्व सूत्र भणिजे. यथा : -- "सच्चिदानंद स्वरुप परमेश्वरु एकु आति" एथ परमेश्वराचे अस्तित्व निर्धारिले असे भणौनि याते अस्तित्व सूत्र जानिजे.

निर्देश :- जिये पदार्थां जो जैसा भेद असे तो तैसाचि जेथ निर्वचिजे तेआते निर्देशसूत्र भणिजे. यथा : -- "देवता एकी ऊचा एकी नीचा पैल आठ तीनि समानचि" एथ देवतांचे यथार्थ भेद सांगितले असति भणौनि याते निर्देश सूत्र जानिजे.

निर्णयो :- जिये सूत्री एका शब्दाचे अनेकार्थ होताति तेआते निर्णय सूत्र भणिजे. यथा : -- "चैतन्या पर परमेश्वरु" एथ हीन्याने आ व्यष्टिति ऊचाचा निर्धार केला असे भणौनि याते निर्णयसूत्र जानिजे.

पक्ष :- जिये सूत्री एका शब्दाचे अनेकार्थ होताति तेआते पक्षसूत्र भणिजे. यथा : -- "आत्मज्ञाने मोक्ष" एथ आत्म शब्दाचे आन मोक्ष शब्दाचे अनेकार्थ असति भणौनि याते पक्ष सूत्र जानिजे.

प्रभेद :- जिये सूत्री परस्पर वैजात्य वस्तूंचा निर्वच कीजे तेआते प्रभेद सूत्र भणिजे. यथा : -- "जीवजीवां साजात्य हे सकळां वैजात्य" एथ परस्पर वैजात्य वस्तूंचा निर्वच असे भणौनि याते प्रभेद सूत्र जानिजे.

आशंका :- जिये सूत्री विरोध-कल्पना उदैजे तेआते आशंका सूत्र भणिजे. यथा : -- "दर्शनी अदर्शन" एथ विरोधकल्पना होत असे भणौनि याते आशंका सूत्र जानिजे.

आक्षेप :- जिये सूत्री आक्षेप केला असे ते आते आक्षेप सूत्र भणिजे. यथा : -- "अन्यत्र की जे ते वाराणसी फेडिजे. वाराणसी कीजे ते के फेडावे नायका ?" एथ आक्षेप केला असे भणौनि याते आक्षेप सूत्र जानिजे.

कार्य :- जेथ कार्याचे निरोपण असे तेआते कार्यसूत्र भणिजे. यथा : -- "जीव अर्जक देवता फलदाती चैतन्य त्यापारते परमेश्वर उद्धरिता" एथ कार्याचे निरोपण असे भणौनि यात कार्यसूत्र जानिजे.

लक्षण :- नित्यानित्य पदार्थाचे असाधारणत्व जिये सूत्री वर्णिते असे तेआते लक्षणसूत्र भणिजे. यथा : -- "नित्यबद्धा देवता", "बद्धमुक्त जीव", "नित्यमुक्त परमेश्वर", "प्रपंच अनित्य", इये सूत्री नित्यानित्य पदार्थाचे असाधारणत्व वर्णिले असे, भणौनि यांते लक्षण सूत्र जानिजेति.

स्वरूप :- ज्ञान विज्ञानवंत स्वरूप जेथ वर्णिले असे तेआते स्वरूप सूत्र भणिजे. यथा : -- "देवता स्वरूपे ज्ञान्ते आनंदरूपे" "आनंद दुमदुमित असे" ब्रह्म ते निःशब्द" इये सूत्री ज्ञान विज्ञानवंत स्वरूप वर्णिले असे. भणौनि त्यांते स्वरूप सूत्रे जानिजेति.

कारण :- जेथ कारणाचे निरोपण असे तेआते कारणसूत्र भणिजे. यथा : -- "परमेश्वरापासीनि अनंतत्वसारं एथ कारणाचे निरोपण असे भणौनि याते कारण सूत्र जानिजे..

हेतु :- जिये फलवाक्यी फलाचेनि आवश्यकत्वे विधि कल्पिजे तेआते हेतु सूत्र भणिजे. विधिकल्पना यथा : -- "तळमळीत जन्माते घाडी ते आसि परमेश्वर आपुले प्रेमु देति" एथ "परमेश्वराचिये तळमळे जन्माते घाडावे, ऐसा विधि कल्पिजे, निषेध कल्पना यथा : -- "विखो अनंता तापां आश्रयां नरकासि हेतु" एथ विखो न सेवावा ऐसा निषेध कल्पिजे, भणौनि यांते हेतुसूत्रें बोलिजेति.

संबंध :- मागिला सूत्राचा संबंध जेने उपसंहार वाक्ये उध्दारिजे तेआते संबंधसूत्र भणिजे. यथा : -- "यापरि मनुष्य पर्यंत मैळे", "ऐसा परमेश्वर एकु आति" इये सूत्री मागिला सूत्रांचा संबंध उध्दारिला असे भणौनि यांते संबंध सूत्र बोलिजेति.

प्रतीति :- "होए ते होए आनन्दहेते नवहे" ऐसा जेने यथार्थ निश्चयो होए तेआते प्रतीति सूत्र भणिजे. यथा : -- "कर्ममि चिआ देवता होति परि परमेश्वर न होति" एथ यथार्थ निश्चयो होत असे भणौनि याते प्रतीति सूत्र जानिजे.

विशेषण :- जिये सूत्री विशेषणे करौनि अन्यसूत्रस्थित विशेष्य व्यापिजे तेआते विशेषणसूत्र भणिजे. यथा : -- "आनंद तो" एवमादि विशेषण सूत्रे करौनि" ऐसा परमेश्वर एकु आति" इये सूत्री स्थित "परमेश्वर" हे विशेष्यपद असे भणौनि याते विशेषणसूत्र जानिजे.

प्रतिष्ठा :- जेने आपुलेआ शास्त्राचा उत्कर्ष प्रतिष्ठिजे, ते आते प्रतिष्ठा सूत्र बोलिजे. यथा : -- "हे अधृत शास्त्रकी गा". एथ शास्त्राचा उत्कर्ष प्रतिष्ठिला असे भणौनि याते प्रतिष्ठा सूत्र जानिजे.

एवं बत्तीस लक्षणांची संकलित उदाहरणे जानावी. याचि परि सकळ शास्त्री पंचवार्तिके अनुवर्तवावी. तैचि ब्रह्मविद्येचि व्युत्पत्ति होए. ए-हवी सूत्ररुप परमेश्वरु दुःखविने घडे. भणौनि पंचवार्तिके गुरुमुखे अभ्यासावीचि लागे. तै संपूर्णत्व होए.

इति श्री महामोक्षैकसाधने श्रीनागार्जुनोपदेशे उपाध्यायान्माय दीक्षित श्री भीष्माचार्यविरचित पंचवार्तिक समाप्त.

परिशिष्ट क. ६

संदर्भग्रंथ सूची

१. इर्लेकर सुहासिनी, यादवकालीन मराठी काव्यसमीक्षा, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९७९.
२. कुलकर्णी य.दा., "पंचवार्तिक", महानुभाव, वर्ष ४४वे, अंक १ व २, औरंगाबाद, एप्रिल-मे १९९१.
३. केळकर ग.ह., मराठी व्याकरणाची मूलतत्वे, पुणे, आ. ५ वी, १९७६.
४. केळकर द.के., मराठी साहित्याचे सिंहावलोकन, पुणे, १९६३.
५. गोविलकर लीला, मराठी साहित्य मराठीचे व्याकरण, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७४.
६. गोसावी र.रा., पाच भक्तिसंप्रदाय, पुणे व कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, १९७४.
७. जोगळेकर ग.ना., "मराठी भाषेच्या अभ्यासातील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा", मराठी साहित्य पत्रिका, पुणे, अंक २६६, जुलै-सप्टेंबर १९९३.
८. जोशी प्र.न., मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास, पुणे, सु.दु.आ., १९७८.
९. जोशी वसंत स., महानुभाव संत, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७२.
१०. तुरुपुळे शं.गो., महाराष्ट्र सारस्वत § पुरवणी §, मुंबई, आ. ५ वी, १९६३.
११. दाते य.रा. व कर्वे चिं.ग. § संपा. §, महाराष्ट्र शब्दकोश, विभाग सहावा, पुणे, न.आ., १९८८.
१२. दामले मोरो केशव, शास्त्रीय मराठी व्याकरण, पुणे, प्रथमावृत्तीवरून मुद्रावृत्ती, १९७०.
१३. दीक्षित प्र.ना., मराठी व्याकरण काही समस्या, फलटण, १९७५.
१४. देशपांडे अ.ना., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग पहिला, पूर्वार्ध, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६६.
१५. देशपांडे अ.ना., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग-२, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७३.
१६. देशपांडे य.सु., महानुभावीय मराठी वाङ्मय, यवतमाळ, १९२५, "महानुभाव", वर्ष ४४वे, अंक १ व २, औरंगाबाद, एप्रिल-मे १९९१ वरून उद्धृत.
१७. देशमुख उषा माधव, मराठी साहित्याचे आदिबंध, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९८२.
१८. देशमुख उषा माधव, साहित्यमुद्रा, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९९०.

१९. नसिराबादकर ल.रा., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, १९७२.
२०. नेने ह.ना.॥संपा.॥, पं.आनेराजबासकृत लक्षणरत्नाकर, नागपूर, १९३७."महानुभाव", वर्ष ४४ वे, अंक १ व २, औरंगाबाद, एप्रिल-मे १९९१ वरून उद्धृत.
२१. भावे वि.ल., महानुभाव महाराष्ट्र ग्रंथावली कविकाव्यसूची, ठाणे, शके १८४६, "महानुभाव", वर्ष ४४ वे, अंक १ व २, औरंगाबाद, एप्रिल-मे १९९१ वरून उद्धृत.
२२. भावे वि.ल., महाराष्ट्र सारस्वत, मुंबई, आ. ५ वी, १९६३.
२३. मालशे स.गं.॥संपा.॥, मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड दुसरा, भाग पहिला, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९८२.
२४. मोने मो.स., मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरण, पुणे, १९२७, "महानुभाव", वर्ष ४४ वे, अंक १ व २, औरंगाबाद, एप्रिल-मे १९९१ वरून उद्धृत.
२५. पिंगे श्री.म., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा परामर्श, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९७५.

अभ्यासक

मागदिशकि